

Є. В. ПАЙКОВА (Київ)

Володимир Науменко (1852—1919)

В архіві Служби безпеки України зберігається справа №32 по звинуваченню В. ТІ. Науменка в контрреволюційній діяльності. Серед документів є й протокол його допиту, проведеного 8 липня 1919 р. інспектором таємного відділу Всеукраїнської надзвичайної комісії. З нього, зокрема, дізнаємося деякі анкетні дані в'язня:

"Фамилия, имя, отчество	Науменко Владимир Павлович
Возраст	67 лет
Место приписки	гор. Киев, Караваевская 23, кв. 11
Семейное положение	жена Вера Николаевна, сыновья Сергей и Павел
Образование	Киевский университет, историко-филологический факультет
Профессия	педагог
Место службы и занимаемая должность	Академия наук, сотрудник по предмету литературы...

...Обвиняемый показал: мне, гр. Науменко, предъявлено обвинение в том, что занимал должность министра народного просвещения при гетмане. Виновным в указанном преступлении я себя не признаю...

Отношение к советской власти отрицательно, но лояльно" ¹.

В протоколі містяться характерні питання, відповіді на які дають можливість прослідкувати майже кожний рік перебування підсудного на волі: "Где находился и чем занимался в 1904— 1905 гг.; 1906— 1911 гг.; с начала войны до февральской революции; до Октябрьской революции; до отступления большевиков с Украины; до восстановления Советской власти на Украине..." ².

Заповнюючи протокол, чекіст чомусь не вказав своє прізвище, до того ж його підпис під протоколом нерозбірливий. Проте, вірогідно, слідчим-вбивцею, який прирік безневинну людину без суду на смерть, був В. Вітлицький, який доповідав цю справу на колегії ЧК: 8 липня 1919 р. остання винесла вирок — розстріл, який виконати протягом 24 годин.

її рішення, написане червоними чорнилами з великою червоною плямою на звороті, мов символом кривавої розправи, підвело ризику під

життям "людини великої духовної сили, талану громадського значення і персональної чаруючої приємності", як писав у некролозі Гнат Житецький³.

Професійна вчительська спілка прагнула врятувати старого вченого. У її заяві, надісланій до ЧК, зокрема, зазначалося, що спілка "не може ставитися байдуже до арешту того із своїх членів, котрий у тяжкі часи царського режиму був одним з небагатьох носіїв світлого ідеалу вчителя - громадянина і протягом усього свого життя неухильно турбувався про просвіту народних мас"⁴.

Не стояла осторонь цієї справи і Українська Академія наук, для створення якої Науменко доклав величезних зусиль. Його підпис, як міністра освіти, поряд з підписом гетьмана П. Скоропадського є під усіма найважливішими документами, що започаткували діяльність цієї установи. Протест проти свавілля влади перший президент УАН академік В. Вернадський і неодмінний секретар академік А. Кримський надіслали 9 липня, *але* запізнилися. Чекісти працювали дуже оперативно: в ніч з 7 на 8 — обшук і арешт П. В. Науменка, зранку — допит, вдень — постановою про розстріл, ввечері - виконання вироку. Працював конвеєр смерті.

Протягом багатьох років у радянській Україні ім'я Володимира Науменка було невідомим широкому загалу. А його життєпис є своєрідним нарисом освітянського, культурного та національного руху в Україні на зламі ХІХ—ХХ ст.

Володимир Павлівич Науменко народився 19 липня 1852 р. у Новгород-Сіверському, де його батько — Павло Осипович працював директором гімназії. Надамо слово самому В. Науменку: "Родовід свій я знаю слабо: відомо мені тільки, що рід батька йде від простих лубенських козаків, і лише дід мій, котрого я ніколи не бачив, як казали, був надзвичайно здібною людиною і тонким політиком, що служив в лубенському повітовому суді, протягом тривалого часу займаючи посаду секретаря"⁵. Батько "як в педагогічній роботі... своєю взагалі гуманною душею і щирістю став врівень з кращими педагогами того часу, так і в національному українському руху він не тільки не був ворогом його, а навіть в сім'ї нашій дуже часто чулось в розмові українське слово, переважно з уст батькових..."⁶. "Батько... в душі був українцем... та і не диво: адже він виховувався в Харківському університеті наприкінці 20-х 19 століття, коли саме там і був розквіт української літератури, коли на чолі Харківського університету стояв Гулак-Артемівський"⁷.

Науменко завдячував батькові "за відчуття в душі української стихії". Його мати походила з родини Неверовських.

Дитинство В. Науменко провів у Новгород-Сіверському (1852—1856) і Білій Церкві, а з 1861 р. і до смерті жив у Києві. У 1861—1868 рр. він навчався у другій київській гімназії. У 1873 р. після закінчення слов'яно-російського відділу історико-філологічного факультету Київського університету юнак почав працювати вчителем у школі. Про цей період він писав: "Зима 1873—4 р. цілком була присвячена роботі по підготуванню до уроків для гімназії, оскільки той, хто закінчив університет і бажав бути сумлінним вчителем, мав все починати з абетки і до кожного уроку готуватися як школяр"⁸.

У 1874 р. В. Науменко одружився з В. М. Шультіною, сестрою відомого історика, "старогромадянина" Якова Миколайовича Шультіна.

У дитячі та юнацькі роки В. Науменко був близьким до М. Максимовича, зокрема опікувався його сином -- Олексієм, який навчався у київській гімназії, зупинявся у них в Києві тощо.

Крім другої гімназії, В. Науменко викладав словесність в інших учбових закладах міста — міністерській жіночій гімназії, колегії Павла Галагана, Фундуклеївській жіночій гімназії і Володимирському кадетсь-

кому корпусі. Незабаром до нього прийшло визнання. "...Можна сміливо сказати, що в Києві не було більш відомого в найширших колах, популярнішого, у найбільш благородному розумінні, педагога і громадського діяча, ніж Науменко, — згадував його учень Гнат Житецький. - • Він був протягом 45 років кращим учителем в усіх значеннях"⁹.

В. Науменко увійшов в історію педагогіки не лише як блискучий вчитель-практик, але й як досвідчений методист-новатор і теоретик. Майже щороку від різних земських управ йому надходили запрошення очолити літні вчительські курси. Попри свою зайнятість він не відмовлявся.

В. Науменко систематично проводив методичні заняття з педагогами недільних шкіл Київського товариства грамотності, головою якого він був з 1897 по 1907 р. Протягом багатьох років його запрошували перевіряти знання вихованців київських дитячих притулків. Ці своєрідні іспити В. Науменко перетворював на зразкові уроки не тільки для учнів, а в першу чергу для вчителів і вихователів.

1905 р. В. Науменко відкрив приватну гімназію, яка вважалася однією з найкращих у місті. У 1912 р. вона стала базовою при Товаристві сприяння середній освіті. Свого часу в ній навчався М. Т. Рильський, який високо оцінював діяльність її директора.

В. Науменко наполегливо відстоював право вчителя на створення власної програми викладання певного курсу. Він зазначав: "Я... вважаю, що необхідно всю програмну справу віддати творчій ініціативі педагогічного персоналу даної школи, залежно від місцевих умов" ¹⁰. Так, на уроках російської словесності він використовував матеріали з історії української літератури. Зокрема, до програми V класу додав розповідь про "гавденноруські" історичні пісні, козацькі думи, у VI класі звертав увагу учнів на "південно-західну руську освіченість та літературу 16 і 17 століть", вплив української культури на Північне-Східну Русь. В VII класі діти знайомилися з творчістю Феофана Прокоповича, Стефана Яворського. Розповідаючи про творчість М. Гоголя (VIII клас), Науменко вказував на великий інтерес видатного письменника до історії України, що згодом знайшов відображення в його шедевр — "Тарасі Бульбі".

В. Науменко був переконаний, що "найбільш нормальне навчання можливе за тих умов, коли воно відбуватиметься рідною мовою"¹². Він неодноразово повторював: "Рідна мова дітей не повинна бути занедбаною, знехтуваною, діти не мають права ставитися зневажливо до мови батька і матері"¹³.

Щоб втілити ці ідеї в життя, В. Науменко добивався скасування ганебного указу 1876 р. про заборону української мови. На початку 80-х років у Києві перебував сенатор Половцев. "Старогромадянам" вдалося привернути його увагу до проблем викладання рідної мови в українських школах, і він запропонував їм підготувати пам'ятну записку про необхідність повернення української мови до школи. Текст записки склав В. Науменко. Але ця справа не була доведена до кінця, оскільки в умовах реакції, яка почалася після замаху на царя в березні 1881 р., про це не можна було навіть згадувати¹⁴.

У 1905 р. В. Науменко в складі української делегації вирушив до Петербурга, щоб переконати прем'єр-міністра С. Вітте в необхідності скасування обмежень українського слова. Як згадувала Олена Пчілка, яка також була членом цієї делегації, "Науменко перший говорив про стан українського життя й українського слова з погляду академічного"¹⁵.

Тоді ж В. Науменко плідно працював разом з С. Русовою, П. Стебницьким, О. Лотоцьким як експерт в комісії Академії наук на чолі з академіком О. Шахматовим, яка рішуче виступила за відміну вищезгаданого указу. Софія Русова зазначала: "Як результат наших трьох чи

чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передумові доводив незалежність нашої мови, визначав її за мову, а не за діалект. Як додаток до його розвідки ішли наші статті"¹⁶.

У 1907 р. в статті "До історії указу 1876 року про заборону українського письменства", опублікованій у журналі "Україна", В. Науменко оприлюднив матеріали засідання особливої комісії, організованої за наказом царя"¹⁷.

Перу В. Науменка належить кілька статей, що захищають самобутність української мови та її право на повноцінний розвиток "Книжная речь у малороссов и русинов", "Ревнители русского языка в Галиции", "Подведем итоги (Ответ на статьи в "Киевлянин": Вопрос о литературном языке в Галиции)", "Решен ли проф. Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи?"¹⁸. Про цю ж полеміку з Т. Флоринським згадував О. Лотоцький: "Єдиним місцем, де часом українська справа знаходила собі оборону, була "Киевская Старина", коли конечна необхідність вимагала ставити на риск саме існування журналу, аби лише подати голос з приводу якого позачергового найпідлішого нападу. Таким конечним виступом була, напр., полеміка "Киевской Старины" з Т. Флоринським з приводу довгої низки його етапів... п. з. "Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности". Вже саме такий карячкуватий заголовок ясно зраджував тенденції, що конечне вимагали відповіді й одсічі. Отож вистрілила "Киевская Старина" зразу з двох гармат — статтями В. Б. Антоновича... і Науменка... Обидві статті були дуже на часі..., і той прилюдний, хоч і небезпечний для журналу (бо виходив з призначених для нього рамок) ... голос в українській справі дав певну сатисфакцію opinio громадянства, обуреного несумленими виступами професора-сікофанта"¹⁹.

На початку 80-х років В. Науменко разом з іншими "старогромадівцями" розпочав збирання матеріалів для Словника української живої мови. З допомогою своїх знайомих, які жили в різних регіонах України, вони збирали "словарний матеріал з народних уст і вибирати слова з друкованих етнографічних матеріалів та з старих наших письменників... Словник мав бути чисто народним, етнографічним"²⁰.

Після завершення цього процесу наприкінці 80-х років В. Науменко розпочав редагування. Йому допомагав Є. Тимченко. У 1896 р. було вирішено розпочати друкування Словника. 23 січня 1896 р. його автори звернулися до цензора з проханням дати відповідний дозвіл. Дозвіл було надано, і у 1897 р. передплатникам журналу надійшли "перші аркуші Словника на А— Б, закінчуючи словом "Борозна", під редакцією В. Науменка"²¹.

Однак незабаром стало відомо, що Словник може бути поданий в Академію наук на здобуття премії М. Костомарова і було вирішено його доопрацювати. Знову за цю важливу справу узявся В. Науменко. Євген Чикаєнко у спогадах писав, що "напосідав, щоб за цю роботу Громада платила... Але Науменко як педантичний "безсеребренник" не хотів брати платні за громадську роботу"²². Вона просувалася дуже повільно, оскільки В. Науменко приділяв багато уваги діяльності редакції "Киевской Старины", тому для прискорення справи вирішили запросити Б. Грінченка. Була створена комісія в складі Є. Тригубова, В. Беренштама та Є. Чикаєнка, яка почала переговори з Б. Грінченком. Громада асигнувала "на оплату праці Грінченка по сто рублів на місяць". Це питання було з'ясовано швидко, але, як пише Є. Чикаленко, "на заголовку словника мало не розбилися наші переговори... Грінченко напосідав на тому, що він сам зраджує всі літери, аби на заголовку стояло тільки одне його прізвище. Нам хотілося, щоб на словнику стояло і ім'я На-

уменка, бо він поклав на нього багато праці, і справедливість вимагає моральної заплати за ту безкорисну роботу протягом багатьох років...

Коли на зібранні Громади Науменко довідався про подробиці переговорів з Грінченком., то рішуче заявив, що нехай на заголовку словника стоїть одно прізвище Грінченка. Скільки ми не умовляли його, але він твердо стояв на своєму і напосівся на тому, щоб відповідно змінити договір, навіть сам його зредагував.

...Тепер на вічні часи Громадський Словник в публіці буде носити назву "Словник Грінченка", так воно й сталося"²³.

13 листування В. Науменка з Б. Грінченком дізнаємося, скільки зусиль доклав Володимир Павлович для друкування Словника після його ґрунтовної доробки. 2 червня 1907 р. він писав Грінченку: "...Уклінно прошу Вас переслати мені матеріали (рукопись), щоб я міг слідувати, коли і що здається в топографію. Останню коректуру будуть приносити Вам до підпису"²⁴.

14 червня того ж року він повідомляв, що "другий том "Словаря", починаючи з літери З буде друкуватися в топографії 1-ої артелі". Нарешті, 30 червня 1909 р. він написав Б. Грінченку: "Оце, хвалите Бога, доплили ми до берега"²⁵.

У 80-х роках В. Науменко читав "в приватнім помешканні на прозьбу студентської української молоді і, звичайно, в обстановці повної таємності" курс української граматики"²⁶.

Про цей факт повідомляв Павло Зайцев *, який, на жаль, не додав при цьому, кому, коли і як довго читав В. Науменко курс української граматики. Інших свідчень цього поки що не знайдено. Можна вважати за підтвердження лише доноси жандармів, які зазначали, що "учитель Науменко пагубно впливляв вообще на учащуюся молодежь и студентов, которые собирались у него на квартире, что было установлено секретным наблюдением и о чем велась переписка с Департаментом полиции..."²⁷.

Тоді ж він розпочав роботу над українською граматикою. У 1888 р. було підготовлено до друку "Опыт грамматики малорусского языка". Однак представники офіційних кіл заборонили її видавати, бо "малорусский язык, по нашему мнению (чиновников. — Є. П.), не должен существовать, как же мы можем допустить печатание грамматики такого языка?"²⁸. "Чимало неприємностей зазнав він і від адміністрації, і від ворогів із чорного стану, але не покладаючи рук продовжував служіння "несуществующему языку" і рідній культурі, працюючи як видавець, редактор, учений і журналіст та прищеплюючи молодим поколінням нові гуманні й культурні погляди як педагог", — писав соратник В. Науменка на освітянській ниві Павло Зайцев²⁹.

Науменкові вдаюся ввести в оману цензуру: він змінив назву праці і у 1889 р. у Києві вийшов "Обзор фонетических особенностей малорусской речи". У відгуку на неї письменник Трохим Зінківський зазначав: "Малоросійська громадськість мусить бути вдячна шановному трудівникові за чудовий подарунок"³⁰.

Робота над українською граматикою продовжувалася. У 1917 р. В. Науменко видає невелику монографію "Загальні принципи українського правопису", а у 1918 р. — "Руководство для изучения украинского языка в русских школах". Тоді ж він разом з Г. Житецьким, Є. Тригубовим, П. Стебницьким та іншими готував до друку "Просторий російсько-український словник", працював у Правописній комі-

П. Зайцев -- громадський діяч і літературознавець, проф. УВУ, активний діяч доби української державності, член Української Центральної Ради, начальник канцелярії генерального секретаріату освіти (1917), директор департаменту загальних справ Міністерства освіти (1918), редактор видавництва "Друкар", квартальника "Наше минуле" (1918- 1919).

сії Міністерства освіти, очолюваній І. Огієнком, яка підготувала в травні 1918 р. "Найголовніші правила українського правопису"³¹.

За спогадами Софії Русової, В. Науменко неодноразово порушував питання про створення гімназії, де б діти "виховуватися у більшій національній свідомості, де б вони навчалися рідної мови"³².

В. Науменко, вчитель за покликанням, ніколи не обмежувався вузькими рамками фахового професіоналізму. Спектр його уподобань був дуже різнобарвним. Важко назвати галузь української культурно-просвітницької діяльності, в якій Науменко не затишив яскравий слід. Його цікавили історія і література, мовознавство і етнографія, фольклор і народознавство, збереження старожитностей та організація архівної справи. Свідченням визнання заслуг вченого у розвитку науки стала премія його імені за кращий твір студента історико-фітологічного факультету Київського університету св. Володимира.

Багато наукових досліджень В. Науменка присвячені історії української літератури. Він писав про творчість І. Котляревського, Г. Квітки, Т. Шевченка, Л. Глібова, Ф. Морачевського та інших.

Як історик українського письменства, він з боєм зазначав у 1883 р.: "...Жодна література не зазнає такої причепливої критики, як малоруська...". Недруги української літератури оголошують, "що в наш час маторуська писемність не може відігравати ніякої істотної ролі, що її пісня вже проспівана, що вона нікому не потрібна, заперечують майже всі спроби творити що-небудь народною малоросійською мовою, стверджуючи, що для культурних класів в подібних творах немає потреби, а для простолюду мусить служити язык общерусский. Якщо і можна, на їхню думку, допустити малоруську писемність, то лише як засіб надання можливості культурним класам ближче познайомитися з етнографічними, побутовими особливостями малоруського племені, причому, відзначимо, до речі, особливо вони задоволені зображенням простака-українця, який тішить їх своїми особливостями характеру, що здаються дуже часто, на перший погляд, блазнівськими. Подібні твори (на кшталт анекдотів з маторуського побуту) сміливо можуть з'являтися у світі, без ризику бути засудженими..., навпаки, їх похвалять... і, звісно ж, не запідозрять авторів їхніх ні в яких **ізмах і фільствах**...

Усяку ж спробу вийти за ці межі зустрінуть вони рядом засуджень, переважно спрямованих в одну точку — докір в бажанні сепаратизувати від російської літератури, створити свою власну, а це вже, на їхню думку, загрожує розхитуванням підвatin"³³⁻³⁵.

В. Науменко не втрачав надії найближчим часом "побачить своїх письменників, справді таки працюючих на ниві національної творчості, бо дотепер ця творчість з'являла себе або в безталанню, або в загатній російській літературі"³⁶.

Науменко приділяв увагу і розвитку української літературної мови, зазначаючи, що вона не може "творитися лише книжниками, поза впливу самого народу, навпаки., тільки найближче знайомство з народом та його мовою може підготувати в книжнику той ґрунт, з якого проглянуть паростки, які начебто і йому власне належать, але насіння яких буде чисто народним"³⁷.

Останні роки свого життя В. Науменко опрацьовував велику кількість матеріалів з історії української літератури. Він мріяв видати збірку під назвою "Пропілеї". Частина цих матеріалів побачила світ за життя автора і була оцінена сучасниками. "Книжка В. П. Науменка дуже цікава, цікава, як одна з нечисленних поки що спроб внести наукові методи в розроблення історії українського письменства ХІХ віку", - писав С. Шевченко в журналі "Книгар"³⁸.

Багато уваги В. Науменко приділяв вивченню українського фольклору. Академік О. Пипін відносив його до видатних українських етногра-

фів³⁹. В. Науменко опублікував у "Киевской Старине" статті "Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке", "Пасхальная вириша по старой записи", "К литературе рождественских и пасхальных вириш", "Песня о Турбаевской катастрофе" та ін.

Він був переконаний, що література завжди спирається на усну народну творчість: "Сліди самобутньої південноруської писемності, відмінної від чисто народної усної літератури..., знаходимо вельми рано. Ще в XI—XIII ст., коли на півдні Росії... зароджувалася історія у формі літописів, кращі люди того часу любили полинути думками від реальної дійсності, від життєвої прози в інший світ, світ поезії.

Пояснюється існування... нашої самобутньої мистецької поезії тією гармонійністю і близькістю, які були тоді між окремими поетами-письменниками і постом-народом"⁴⁰. Як негативний приклад, що свідчить про розрив літератури з народною творчістю. Науменко наводить "Задонщину". Він, зокрема, писав: "...Культурний центр почав формуватися на півночі, де книжники-поети опинилися без традицій тієї поетичної творчості, що так блискуче були розпочаті на півдні. Вони... спробували... утворити нову поезію, але у давній формі. Природно, що це не мало народно-поетичного начата в основі і... вони виявилися надто слабкими у своїй творчості і були змушені черпати матеріал творчий із старих зразків. Що вийшло з цього невідповідного запозичення народно-поетичних основ півдня для північної ліри... чудово видно із різноманітних потворних редакцій "Задонщини"⁴¹.

В. Науменка непокоїло і знищення історичних документів, які знаходилися в різних відомствах. У 1891 р. він з гіркотою писав про продаж на пуді архіву Глухівського повітового суду, "достойнства і важливість справ оцінював секретар поліцейського управління п. Л-ч, людина, що не здобула ніякої освіти і не мала ніякого нахилу до історії"⁴². Він наголошував, що охороною писемних пам'яток має займатися Товариство Нестора-літописця, активним діячем якого був.

На власному досвіді В. Науменко знав, які перешкоди чекали на дослідника історії України: по-перше, "розкиданість найголовніших джерел, які потрібно шукати в Києві, Чернігові, Москві, Харкові, Полтаві і в приватних руках", по-друге, відсутність даних про джерела. Тому він висловлював слушну думку, що Товариство має дбати про встановлення хоча б основних джерел з історії України і ознайомлення громадськості з ними⁴³.

У 1892 р. В. Науменко виклав свої думки про реорганізацію і вдосконалення архівної справи в статті "До питання про децентралізацію наших історичних архівів. Доля Рум'янцівського опису Малоросії", де рішуче виступив проти пропозицій сконцентрувати архівні документи в деяких центрах, насамперед у Москві і Петербурзі, наголошуючи, що це "шкідливо відобразиться на розвитку історичної науки"⁴⁴.

Намагаючись знайти відповідь на питання, чому так мато збереглося документальних пам'яток з історії Лівобережної України, Науменко висловив припущення, що це було пов'язано з указом Петра I (грудень 1720 р.), який звелів: "...Во всех монастырях... осмотреть и забрать жалованные грамоты и другие курьезные письма оригинальные, также книги исторические, рукописные и печатные, какие где потребными к известию найдутся" для написання російської історії. "На основі цього указу київський губернатор... послав "рейтара" Берщова... для ускорения дела... Безперечно, книги і рукописи були зібрані і до того ж подряд, без огляду і розрізнення... Яка їх подальша доля, де вони поділися нам не відомо... Чи не тут потрібно шукати пояснень того факту, що ми маємо замало відомостей з історії лівого берега Дніпра?"⁴⁵. До речі, В. Науменко часто публікував документальні пам'ятки, які зберігалися в його власному архіві.

Вченого не лише хвилювала доля писемних пам'яток, він виступав за охорону культурної спадщини українського народу. Зокрема, він протестував проти "поновлення" пам'ятників, вважаючи це їхнім знищенням. Так, у 1891 р., рецензуючи працю В. Щеглова про пам'ятники Полтавської битви, він писав, що реставрування у 1856 р. шведської могили "не є поліпшенням пам'ятника, оскільки останній в значній мірі перестає бути сучасним події"⁴⁶.

Прагнучи створити науковий центр, який координував би наукові дослідження в Україні, Науменко у 1906 р. став одним з фундаторів Українського наукового товариства у Києві, тривалий час був заступником його голови М. Грушевського, а під час відсутності останнього фактично очолював товариство. У 1913 р. В. Науменко подарував УНТ свою бібліотеку - кілька тисяч книжок, серед яких було багато рідкісних і цінних. Ця бібліотека "уміщується в 6 великих шафах. Всіх № по каталогу до 1600. Серед цих 1600 номерів є до 100 папок, з котрих уміщує в собі пересічно 18 брошур або невеликих книжок. Всіх заголовків книжок... не менше 3300, а томів, як би лічити кожен брошуру за том, коло 4800. Серед цих книжок дуже добре складений відділ "Україніка". Всіх книжок на українській мові до 750..."⁴⁷. Це — частина власної бібліотеки Науменка і бібліотека Старої Громади, яка тривалий час знаходилася в його будинку.

Назвемо ще один напрям діяльності В. Науменка — журналістику, з якою він був пов'язаний усе життя як автор, редактор, видавець. На зламі 70—80-х років XIX ст. він був співробітником редакції газети "Труд". За словами Науменка, газета була першою спробою "створити прогресивний орган серйозного змісту, який би був захисником національної української справи"⁴⁸.

1898 р. В. Науменко разом з І. Лучицьким та М. Василенком почав видавати газету "Киевские отклики", в якій працювали В. Антонович, С. Єфремов, В. Короленко, А. Кримський, І. Стешенко, С. Петлюра, С. Русова та ін.⁴⁹

У 1905—1906 рр. В. Науменко разом з І. Лучицьким заснував газету "Свобода и право", орган Київського центрального комітету партії кадетів (партії Народної свободи). За друкування антиурядових матеріалів влада неодноразово забороняла окремі числа видання, а редакторів притягала до судовості.

Але основною справою Науменка — журналіста був часопис "Киевская Старина", якому він віддав 25 років — спочатку як автор і член редколегії, а згодом як головний редактор і видавець.

Коли Київська Стара Громада викупила за допомогою В. Смирненка цей журнал, постало питання про її головного редактора. Гнат Житецький писав: "Вже з кінця 90 року розпочалися клопотання, щоб за постійного редактора був старий та давній громадянин. Визначалося, що найкраще було б, якби пощастило провести на редактора В. П. Науменка, людину літературного таланту, жваву, енергійну і тактовну; таку думку особливо старанно підтримував П. Г. Житецький і з ним погоджувались ще дехто з громадян (Гамалій, Трегубов, Шульгин, Новицький, Косач). Навпаки, не досить задоволені з цієї кандидатури... були найбільш діяльні співробітники: О. Лазаревський, О. Левицький і ще дехто, що побоювалися через міру виразного підкреслювання "українофільського" партійного напрямку журналу та й ще через те, щоби деякі поважні і цінні наукові дослідники, не охочі до "українофільства", не відійшли від співробітництва в "Київській старовині"⁵⁰.

Тяганина з призначенням В. Науменка на посаду редактора була тривалою. В грудні 1891 р. він писав Василю Гнилосирову: "...Офіціальним редактором мені не бути, бо єсть таки гаспидовські душі, що ходять "аки лев рыкаючи, ищучи, кого поглотить", — и дуже свою пель-

ку роззявляють, щоб ковтнути мене. Проте я роботою у Старині без перестанку; хлопіт до біса; щодня лягаю спати у 2— 3 часа ночі"⁵¹.

І все-таки Науменко став головним редактором. Г. Житецький зазначав: "Насилу через два роки усякими заходами в Петербурзі... пощастило перемогти підозри, обмови і наклепи"⁵². 26 липня 1893 р. В. П. Науменко одержав від Головного управління у справах друку повідомлення: "...Министр внутренних дел утвердил Вас в звании редактора ж. "Киевская Старина"⁵³.

А 23 березня 1902 р. у власність В. Науменка перейшло і право на видання "Киевской Старини"⁵⁴.

За В. Науменка в часописі з'явилися статті українською мовою. Зокрема, у січні 1897 р. він добився дозволу друкувати перші статті українською мовою. А 27 червня 1898 р. В. Науменко звернувся до генерал-губернатора з проханням: "Издаваясь в течение 16 лет, местный исторический журнал "Киевская Старина"... испытывает постоянный ряд неудобств, благодаря некоторым исключительным условиям, применяемым с 1876 года ко всему носящему местный малорусский отпечаток. Между тем... журнал не может не затрагивать таких материалов, которые то как произведения народной словесности, то как литературные памятники местного характера, то как этнографические очерки — должны выражаться в форме малорусской речи.

...Решаюсь обратиться с покорнейшей просьбой исходатайствовать для редактируемого мною издания право печатать все материалы с разрешения местного цензора..."⁵⁵.

З липня 1898 р. Міністр внутрішніх справ повідомив Науменку: "Вследствие отношения за №732 имею честь уведомить..., что мною сделано распоряжение о предоставлении киевской цензуре права разрешать означенные статьи к печати"⁵⁶.

Будучи головним редактором, В. Науменко редагував більшість історичних і літературних матеріалів, робив огляди вітчизняної та світової періодики, спілкувався з авторами. З його листа до Є. Чикайненка дізнаємося, що він фактично проглядав увесь матеріал, що надходив до редакції: "...По конституції нашої всі статті перерічуються трьома чоловіками, а потім все ж таки мотивованого листа доводиться писати мені" *⁵⁷.

15 грудня 1906 р. В. Науменко одержав повідомлення від київського губернатора про видачу свідоцтва на право видання в Києві журналу "Україна"⁵⁸, що мав стати спадкоємцем "Киевской Старини" (виходив протягом 1907 р.).

Все життя В. Науменко був зв'язаний з українським національним рухом. На початку 70-х років він бере активну участь у діяльності Старої Громади: з 1875 р. — скарбник "Громади"⁵⁹, у 1876 р. увійшов до складу т. з. групи 12, члени якої вирішили після зловісного указу 1876 р. працювати за кордоном, щоб зберегти українське слово. В. Науменко мав редагувати матеріали, які направлялися М. Драгоманову для друкування. Жандарми дізналися про це й інформувати начальство: "Науменко поддерживал многие годы эмигранта Драгоманова и основанную последним в Женеве революционную типографию..."⁶⁰.

Активно працював Науменко і у створеному 1873 р. за ініціативою старогромадівців Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, який, за висловом С. Русової, "розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців..., витворив фанатиків фольклору та етнографії... Наче якась ціла національна течія побігла по Україні..., з'явилися перші бруньки нової національної свідомості"⁶¹.

З початку ХХ ст. В. Науменко став фактичним головою Старої Громади (за статутом офіційного голови не було). Це "підвищення" В. Науменка стало відомим жандармам, які у 1889 р. називали його в доне-

сеннях "известным киевским украинофилом" ⁶², а у 1906 р. — "киевским главою украинофилов". В останньому документі також зазначається: "...В последнее время украинофильство старается громко заявить о себе. В Киеве издается теперь, кроме журнала "Киевская Старина", до последнего времени главного органа украинофильства в России (навіть жандарми оцінили значення цього видання. — Є. П.), "Громадська думка", печатаемая на "украинском языке", представляющим собою невообразимую смесь простонародных малорусских слов с исковерканными русскими и главным образом польскими" ⁶⁴. (Вочевидь, в цьому жандармі вмер мовознавець, коли він так сміливо "аналізував" українську мову в офіційних паперах. — Є. П.).

У 1906 р. В. Науменко з сумом зазначив: "...Багаторічні зусилля уряду стирати в народі все національне, намагаючись замінити його великоруським началом, що фальшиво називає себе общерусским, привело до панування цих обрусительных принципів в широких колах суспільства. В результаті... українська національна ідея зустрічата сильну відсіч не лише в людях консервативного табору, які частіше за все думають, як накажуть, ає й з боку прогресивних елементів, що вважають національне питання надто дрібним у зрівнянні з питаннями загальнополітичного і соціального характеру" ⁶⁵. І тоді і пізніше, у 1917— 1919 рр., Науменка не цікавили соціалістичні ідеї. На першому плані у нього завжди було українське відродження, тому він вступив у київську "Просвіту", засновану в пам'ять Т. Шевченка, і активно працював протягом чотирьох років (1906— 1910), до її закриття владою, поширюючи серед народу знання про минуле й сучасне України.

На особливу увагу заслуговує тема "Володимир Науменко і Тарас Шевченко". У журнальній статті важко навіть назвати всі сторони творчості Науменка як шевченкознавця. Тому спинимося лише на одному надзвичайно важливому аспекті цієї діяльності, а саме збереженні могили Кобзаря.

28 січня 1902 р. В. Науменко завірив у нотаріуса документ про купівлю ділянки "земли, мерою полдесятины.., на каковом находится могила Академика Императорской Академии Художеств Т. Г. Шевченко" ⁶⁶. Відтоді він став власником і упорядником могили Тараса і, як офіційна особа, переймає на себе всі турботи і захист місця останнього упокоєння українського народного поета.

1917 р. воскресив надії на політичне і культурне відродження України. 4(17) березня в Києві була створена Центральна Рада. Заступником її голови Михайла Грушевського обирається Володимир Науменко ⁶⁷. Проте В. П. Науменко в цьому органі перебував недовго. Зберігся протокол засідання Центральної Ради від 15 (28) березня 1917 р., на якому головував М. Грушевський, де, зокрема, зафіксовано: "В ЦР запрошується Н. П. Василенко і Науменко (останнього заступником голови)" ⁶⁸. І хоча відповідь Науменка не була запротокольована, очевидно, він відмовився, оскільки його прізвища не було в новому складі Центральної Ради. Науменка ніколи не вабила політика, а тим більш революційна діяльність. Йому були близькі думки Ф. Достоєвського про революцію і соціалізм. Недаремно, він занотував на своїй візитці серед інших афоризмів такі рядки з роману "Бесы": "Всю русскую революцию можно сделать одним только правом на бесчестье" ⁶⁹. Він все життя прагнув будувати, а не руйнувати, тому не сприймав дуже рішучих дій молодих. Пояснення його позиції в ті часи можна знайти в листі до П. Стебницького від 1 червня 1917 р.: "Дуже-дуже погано почуваю я себе морально: прикро дивитися на те, що робиться навкруги, а найбільше— в наших українських справах... Тишки добре те для мене, що я, мабуть, не доживу до часу повної розрухи усього того в будіванні українських наших проблем, якими жив довгий час свого свідомого про-

бування на землі. З сучасною політикою українців, які почали будувати Україну методом захватним од усіх та ще й завели свій власний мілітаризм (остається завести ще своїх власних жандармів), мені не по дорозі, через що я не приймаю участі ні в яких ділах, крім просвітників, а і в цих останніх на кожному кроці зустрічаюсь я з тією течією, яка не відповідає моїй тактиці: я кохаюсь в своєму рідному краю, хотів би ставити діло так, щоб кожна українську справу або інституцію можна було показувати людям, не позичаючи очей у сірка, а люди ведуть діло так, що сором глянути на постанову його, втішаючись тільки тим, що на швидку руку щось зробили.

...Наші похапцем завели ніби українську гімназію, не маючи ні своєї оселі, ні своїх учебних підсобників, ні навіть своїх сталих учителів...

Ось через що не дивуйтеся, коли може дуже швидко почувєте, що я одійшов од усяких діл обчесних і оселився, як схимник, у печері"⁷⁰. В. Науменко тяжко переживав допомогу німецьких військ Центральній Раді в її боротьбі проти більшовиків. В Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського зберігається незакінчена записка його від 1 березня 1918 р.: "Сьогодні день надзвичайний в житті України взагалі, а особливо в житті Києва: безталанна Україна привела для порятунку своєї національної справи німців... Сьогодні ганебний день для України і оповідь за цю ганьбу мусять прийняти на себе сучасні діячі... Добре знаю, що мої ці записки — не для сучасного моменту, але пишу їх, сподіваючись, що настане, може не так скоро, другий момент, коли правда вийде на світ Божий..."⁷¹.

На першому зібранні відновленої київської "Просвіти" В. Науменка обирають головою її тимчасового правління⁷². Він стає помічником першого українського попечителя Київського учбового округу М. Василенка " (а влітку того ж 1917 р. — попечителем). Ще в березні 1917 р. В. Науменко надрукував у газеті "Киевская мысль" статтю "Націоналізація школи в Україні", в якій викладає чітку програму українізації початкової, середньої та вищої школи. І в цій статті, і у виступах на педагогічних з'їздах, нарадах, зборах він наголошував на необхідності враховувати реалії, які склалися. На жаль, не можна одразу викоринити те, що насаджувалося століттями. Науменко вважав, що викладання у сільських школах українською мовою треба розпочинати негайно, а в русифікованих містах "українізація необхідна, *але* в практичній діяльності її слід проводити в міру можливості, дотримуючись мудрої обережності". Перш за все, слід організувати спеціальні курси для вчителів для вільного опанування українською мовою, очолити які мала "свідома українська інтелігенція". Влітку 1918 р. була розроблена програма таких курсів, намічені місця їхнього проведення та асигновано для цього 2 184 790 крб.⁷³

Тоді ж міністр освіти М. Василенко звертається до гетьмана П. Скоропадського з пропозицією включити до складу Ради Міністрів В. Науменка, оскільки "на міністерстві освіти лежить дуже відповідальна праця, для виконання якої необхідні люди з великим досвідом" 30 липня 1918 р. В. Науменко був призначений членом Ради міністра народної освіти і мистецтва⁷⁴. Комісія по організації шкільного управління на чолі з В. Науменком вирішила відновити інститут попечителів шкільних округ (скасованих у грудні 1917 р. секретаріатом освіти), що викликало незадоволення деяких освітян. В. Науменко в той час з боєм зазначав: "...При старому режимі мене вважали ворогом держави, зараз же деякі називають мене застарілим романтиком, а дехто — навіть ворогом України"⁷⁵. З цього приводу Павло Зайцев писав: "В деяких колах українського громадянства була тенденція одіозно трактувати політичні кроки Володимира Павловича за останній революційний період. Але не можна забувати того, що це був старий семидесятник, вся діяльність

якого проминула в умовах, цілком одмінних від умов сучасних, — обережний, лагідний і далекий від революційної психології"⁷⁸.

Ще в квітні 1918 р. гетьман вперше запропонував В. Науменку портфель міністра сповідань, але він відмовився⁷⁹. У листопаді того ж року йому вдруге запропонувати посаду Міністра, ате освіти та мистецтва. Цього разу він вирішив порадитися з товаришами по Старій Громаді, які дали згоду на зайняття ним посади, "хоча розуміли, що він бере на свої плечі тяжкий хрест", бо, як зауважив один з присутніх, йому доведеться "мати стосунки з людьми, які не відзначаються порядністю"⁸⁰.

Лише місяць працював Науменко міністром, але й за цей короткий період було зроблено чимало. Він брав активну участь у заснуванні Української Академії наук. Його підпис стоїть під наказами про затвердження В. Вернадського її президентом, А. Кримського — неодмінним секретарем, М. Туган-Барановського, М. Кашенка, Д. Багатія — головами відділів⁸¹.

Після падіння гетьманського уряду В. Науменко залишився в Києві і продовжував наукову роботу, проте "руки убивців одірвали його від праці на ниві української культури: і в останні дні він, як і все своє життя, працював для України... З погляду на значення його праці в розпаченні того вогнища національної свідомості і треба виходити всім, хто хоче оцінити його діяльність", — підкреслив у некролозі Павло Зайцев⁸².

В день розстрілу В. Науменка у "Книжному вістнику" була опублікована його стаття "Старогромадська бібліотека в місті Києві", в якій він закликав: "Ширити серед суспільства думку про необхідність національно-культурного розвою"⁸³.

У 1924 р. М. Грушевський назвав В. Науменка серед "заслужених для української науки і українознавства діячів"⁸⁴. Останній раз за часів існування СРСР ім'я В. Науменка згадувалося в споминах Софії Русової та Людмили Мішенко, опублікованих у 1929 р. Після цього на нього в усіх виданнях було накладено жорстке табу...

І лише нині Володимир Науменко повертається до нас.

¹ Архів Служби безпеки України (далі — Архів СБУ), 68428 ФП, арк. 6—7.

² Там же, арк. 23.

³ Книжний Вістник. — 1919. — №. — С. 99.

⁴ Архів СБУ, 68428 ФП, арк. 4.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 1, №7080.

⁶ Збірник історико-філологічного відділу Української академії наук. — К., 1924. — Вип. 5. — С. 45.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 1, №7080.

⁸ Киевская мысль. — 1915. — 15 окт.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 86, №4.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДА України), ф. 707, оп. 80, спр. 298, арк. 29—30.

Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, №

¹² Там же,]

⁸ Отчет о занятиях на временных учительских курсах, устроенных Пирятинским Земством в 1897 году, с 10 июня по 10 июля, по предмету обучения в школе родному языку, введенных под руководством учителя Киевской 2-й гимназии В. П. Науменко. — Полтава, 1898. — С. 42.

⁴ Украинская жизнь. — 1915. — №. — С. 40—42.

¹⁵ Пчілка Олена. Оповідання з автобіографією. — Харків, 1930. — С. 40.

⁶ Русова Софія. Спомини // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. — К., 1928. — Кн. II. — С. 189.

⁷ Україна. — 1907. — №.

⁸ Киевская Старина. — 1899. — №. — С. 134—142; №. — С. 444—452; №. — С. 265—276; 1900. — №. — С. 128—142.

¹⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. I. — С. 159.

²⁰ Чикаленко Євген. Спогади (1861—1907). — Львів, 1925. — Ч. II. — С. 96.

²¹ Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала "Киевская Старина". Редактировал с добавлением собственных материалов Б. Д. Гринченко. — К., 1907. — Т. I. — С. XVIII.

- ²² Чикаленко Євген. Спогади (1861- 1907). - Ч. II. - С. 99.
- ²³ Там же. - С. 100.
- ²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. III, №8818.
- ²⁵ Там же, №8817, 38809.
- ²⁶ Книгарь. -- 1919. - №5— 26. - С. 1779.
- ²⁷ ЦДІА України, ф. 442, оп. 847, спр. 21, арк. 4 зв.
- ²⁸ Украинская жизнь. — 1916. — №. — С. 26.
- ²⁹ Книгарь. - 1919. - №5-26. - С. 1779.
- ³⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 112, №6.
- ³¹ Книгарь. — 1918. — №14. - С. 862; Вільна українська школа. - 1918. - №0. - С. 345.
- ³² Русова С. Спомини. - С. 170.
- ³³ " Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 208, №6, арк. 672.
- ³⁶ Там же, ф. 1, №5636. ³⁷ Там же, арк. 672.
- ³⁸ Книгарь. - 1919. - №3— 24. - С. 1607- 1610.
- ³⁹ История русской этнографии. — СПб., 1891. — Т. III. — С. 404.
- ⁴⁰ Киевская Старина. - 1885. - №. - С. 273- 274.
- ⁴¹ Там же. - 1888. - №7. - С. 9.
- ⁴² Там же. — 1891. - №10. - С. 142.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же. - 1892. - №12. - С. 453.
- ⁴⁵ Там же. - 1891. - №7. - С. 148.
- ⁴⁶ Там же. - №-3. - С. 541.
- ⁴⁷ Книжний вістник. — 1919. - №. - С. 19.
- ⁴⁸ Киевская мысль. - 1915. — 15 окт.
- ⁴⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. - Т. II. - С. 411.
- ⁵⁰ За сто літ. - К, 1928. - Кн. 3. - С. 145- 146.
- ⁵¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. III, №428.
- ⁵² За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С. 146.
- ⁵³ ЦДІА України, ф. 294, оп. 1, спр. 275, арк. 21—22. ; ⁴ Там же, ф. 295, оп. 1, спр. 16, арк. 13; ф. 442, оп. 852, спр. 37, арк. 1. J Там же, ф. 442, оп. 848, сир. 461, арк. 1— 1 зв. * Там же, арк. 4.
- ⁵⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 1, №5635.
- ⁵⁵ ЦДІА України, ф. 295, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
- ⁵⁶ Книгарь. - 1919. - №5- 26. - С. 1779.
- ⁵⁷ ЦДІА України, ф. 442, оп. 847, спр. 21, арк. 104 зв.
- ⁵⁸ Русова С. Спомини. - С. 154- 155.
- ⁵⁹ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 134 зв.
- ⁶⁰ Там же, спр. 1051, ч. III, арк. 346.
- ⁶¹ Там же, арк. 347 зв.
- ⁶² Киевская Старина. — 1906. — №. — С. 263.
- ⁶³ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. II, №193.
- ⁶⁴ Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вісник. — 1917. — Кн. 1. — С. 151.
- ⁶⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. I. — К., 1996. - С. 43.
- ⁶⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 208, №25.
- ⁶⁷ Там же, ф. III, №2546.
- ⁶⁸ Там же, ф. 1, №7083.
- ⁶⁹ Киевская мысль. — 1917. — 11 апр.
- ⁷⁰ Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1917. — №. — С. 125.
- ⁷¹ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 211, арк. 1-2.
- ⁷² Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 52, арк. 1— 2.
- ⁷³ Там же, спр. 50, арк. 78.
- ⁷⁴ Вільна українська школа. — 1918. — №10. — С. 356.
- ⁷⁵ Книгарь. - 1919. - №5— 26. - С. 1780.
- ⁷⁶ Архів СБУ, 68428 ФП, арк. 6 зв.
- ⁷⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 208, №2.
- ⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 182— 183, 186.
- ⁷⁹ Книгарь. - 1919. - №5- 26. - С. 1779.
- ⁸⁰ Книжний вістник. - 1919. - №. - С. 55.
- ⁸¹ Україна. - 1924. - Кн. 3. - С. 180, 187.